

Відгук

офіційного опонента про дисертацію О. В. Палатовської «Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні (на матеріалі усної науково-професійної комунікації)», представлену на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова

Тема дисертації – «Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні (на матеріалі усної науково-професійної комунікації)». Дослідження містить вступ, 4 розділи основної частини, висновки (до розділів і загальні), літературу (509 позицій) та додатки.

У вступі акцентовані:

- **актуальність** теми, як вважає О. В. Палатовська, пов'язана із загальною потребою теоретико-експериментального дослідження синтаксичної системи російського складного речення у когнітивно-дискурсивному аспекті (ст. 31-32);

- **мета** дослідження (ст. 34);

- **завдання**, що конкретизують процедуру дослідження поставленої мети. До найбільш значущих я б відніс такі:

1) здійснити дослідження складного речення з урахуванням когнітивної позиції адресанта, 2) проаналізувати складні речення з урахуванням когнітивної позиції адресата, який сприймає наукове повідомлення на слух, 3) встановити дискурсивний статус речення та ступінь стійкості синтаксичних зв'язків у складному реченні при його акустичному сприйнятті, 4) з'ясувати основні способи трансформації усного складного речення в письмовий модус існування, 5) виявити у свідомості носіїв мови наявність зв'язків між ментальною репрезентацією конкретної типової ситуації й синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису у зовнішньому висловлюванні, 6) укласти реєстр прототипічних засобів зв'язку, що маркують лінгвістичні відношення між частинами складного речення, 7) встановити співвідношення між формальною організацією прототипічної синтаксичної конструкції та типом дискурсу, який вона об'єктивує в зовнішньому висловлюванні (ст. 34-36);

- **об'єкт** дослідження – російське складне речення;

- **предмет** – співвідношення конкретних складових речень з ментальною граматиною суб'єктів комунікації – мовця і слухача (ст. 36);

- **матеріалом** дисертації є міні-лекції та їхні письмові версії (понад 24000 речень + фрагментів НКРМ); 170 студентів-респондентів;

- **методологія** дисертації – лінгвістичний антропоцентризм, наукові розробки різних вітчизняних та закордонних лінгвістів від В. фон Гумбольдта до В. Чейфа;

- **методи** – загальнонаукові і такий частковий, як когнітивно-дискурсивний аналіз.

- **наукова новизна** дисертації полягає в тому, що синтаксис складного речення розглянуто в процесі його реалізації у природній мовній діяльності, а також у взаємозв'язку з іншими синтаксичними одиницями та аспектами вивчення процесів утворення й сприйняття наукового повідомлення з орієнтацією

на когнітивну діяльність суб'єктів комунікації – мовця та слухача. Новими, на мій погляд, є й такі наукові результати здобувача:

- виявлені та описані механізми вбудовування складних речень у спонтанний науково-професійний дискурс, а також когнітивні стратегії сегментації дискурсу на синтаксичні одиниці;

- визначений дискурсивний статус складного речення в усному науковому монолозі з когнітивних позицій мовця і слухача;

- з'ясовано закономірності перекодування вихідного усного наукового дискурсу для іншого (письмового) каналу передачі інформації;

- розроблена методика комплексного когнітивно-дискурсивного вивчення складних речень в усному науково-професійному дискурсі, що виголошується без опертя на письмовий текст.

На захист виносяться такі принципові положення дисертації:

- усний науково-професійний дискурс посідає проміжне місце між розмовною та кодифікованою літературною мовою;

- у протиставленні двох модусів науково-професійного дискурсу: «усний – письмовий» – усний спонтанний дискурс є первинним;

- для усного науково-професійного дискурсу характерний складний синтаксис із пріоритетним використанням складних речень; розчленоване складне речення має потенційну здатність до значного предикативного ускладнення;

- репертуар прототипічних засобів зв'язку між частинами складного речення є відображенням у зовнішньому висловлюванні складних процесів категоризації, які відбуваються у свідомості сучасних носіїв російської мови;

- наявна у розмовній мові та письмовому науковому дискурсі асиметрія щодо вибору сполучних засобів зв'язку між частинами складного речення знімається.

Теоретичне значення дисертації полягає у тому, що виконане дослідження – це необхідний і дуже перспективний етап розвитку когнітивно-дискурсивної теорії синтаксису складного речення, орієнтований на вивчення мовної діяльності як одного з видів когнітивної діяльності людини.

Практичне значення дослідження О.В. Палатовської – це, перш за все, реальне звернення до перспективного та досить оригінального практичного матеріалу, а також можливість використання когнітивно-дискурсивної методики аналізу текстів при викладанні таких нормативних курсів, які стосуються психолінгвістики, експериментальної психології, прикладного мовознавства, перекладознавства та ін.

Апробація – 41 публікація загальним обсягом понад 43 др. а. та участь у 34 міжнародних, всеукраїнських та міжвузівських наукових конференціях.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади вивчення складного речення в когнітивно-дискурсивному аспекті.

О. В. Палатовська одразу ж вказує, що складне речення вона вивчає та описує, перш за все, у когнітивно-дискурсивному аспекті, звідси і основний напрямок її науково-літературних розвідок: антропоцентризм, когнітивна лінгвістика, мова в режимі онлайн. Від О. О. Потебні, М. С. Трубецького і І. І. Міщанинова до

Г. В. Колшанського, Н. Д. Арутюнової, В. З. Дем'янкова, а також Ч. Філмора, У. Чейфа, Дж. Міллера, Г. Саймона, Н. Хомського та ін. Це і надало їй можливість сформулювати основні постулати, на яких ґрунтується концепція дослідження складного речення, зокрема ті, що є результатом мовної діяльності: дискурс та його когнітивні зобов'язання, соціальний, національний та культурний контекст комунікації, прагматична ситуація, а також те, що мовні одиниці, з яких складається дискурс, є когнітивно мотивованими (ст. 105-106).

Загальним завданням когнітивно-дискурсивного аналізу в дисертації є з'ясування власне лінгвістичних закономірностей і механізмів актуалізації у відповідних мовних одиницях синтаксичних зв'язків та семантичних відношень, що закріплені у свідомості носіїв мови і можуть забезпечити їхню повноцінну комунікацію (ст. 109).

Розділ 2. Питання теорії складного речення в контексті зміни наукових парадигм.

Ще один історичний екскурс, але вже в теорію складного речення. Розглянуті ключові положення різноманітних синтаксичних шкіл та напрямів. При цьому декларується, що ядро когнітивного синтаксису вже сформовано. В основу теоретичної бази дослідження, за О. В. Палатовською, покладено логіко-граматичний напрям, структурно-семантичну школу, комунікативно-функційний синтаксис та когнітивно-дискурсивний синтаксис (В. Чейф, О.Є. Кібрік, І.П. Сусов, О.В. Федорова та ін.) з урахуванням таких чинників: екстралінгвістичного, прагматичного, комунікативного, процесуального (динамічного), функційного, семантичного.

Вивчення складного речення у когнітивно-дискурсивному аспекті, як вважає О. В. Палатовська, уможливить суттєву зміну уявлень про природу цієї синтаксичної одиниці та роль засобів зв'язку предикативних одиниць, що маркують різноманітні смисли. Особливо актуальне таке дослідження для усного модусу дискурсу, в якому представлені первісні синтаксичні структури, співвідносні з когнітивними семантико-синтаксичними інваріантами (ст. 190).

Але ж, як на мене, занадто деталізовані різноманітні напрямки структурно-граматичного та структурно-семантичного опису системи російських складних речень. Протиставляючи безсполучникові та сполучникові, розчленовані та нерозчленовані конструкції, автор дисертації намагається охопити майже всі питання, що стосуються її дослідження. Автор протиставляє ядро та периферію в функційно-семантичному полі та стверджує, що складне речення є одиницею і текстового, і дискурсивного рівня, але є і суттєві відмінності, на які вказано в дисертації, зокрема: 1) текст є статичним об'єктом; дискурс – динамічним; 2) текст лінійний, дискурс має ієрархічну організацію; 3) текст має цілком визначений (авторський) зміст, зміст дискурсу – багатоваріантний, коли кількість та ступінь розпорошення варіантів залежить як від особистих якостей читачів, так і від ступеню складності організації форми, що сприймається. Класифікації дискурсу дуже різноманітні, вони спираються на функційний стиль і ступінь формальності комунікації. Комунікативно-дискурсивний синтаксис же спирається

на постулат про первісну когнітивну вмотивованість мовної форми тією мірою, якою вона мотивована, вона відображає когнітивну структуру, що стоїть за нею. В межах когнітивного синтаксису формується системний поліаспектний підхід до вивчення складного речення, при якому беруться до уваги не тільки формальна організація синтаксичного многочлена, а й прагматичний і когнітивний компоненти його функціонування (В. Чейф, О. Є. Кібрік, І.П. Сусов, О.В. Федорова та ін.) з урахуванням таких чинників: екстралінгвістичного, прагматичного, комунікативного, процесуального (динамічного), функційного, семантичного, когнітивного. Антропоцентричні підходи до аналізу складного речення будуються і розвиваються на досягненнях логіко-граматичного та структурно-семантичного напрямків.

Поступальний еволюційний розвиток лінгвістичних теорій здобувач уявляє собі у такій динаміці: 1) мовний об'єкт як факт мови; 2) структура мовного об'єкта; 3) семантика мовного об'єкта; 4) функції мовного об'єкта (ст. 117).

Розділ 3. Складне речення в усній науково-професійній комунікації: породження і сприйняття.

В розділі 3 досліджуються складні речення, відібрані з викладених в інтернеті усних міні-лекцій з лінгвістики і когнітивних наук, що стосуються вивчення співвідношення конкретних синтаксичних одиниць науково-професійного дискурсу з ментальною граматиною суб'єктів комунікації, яке породжується в умовах обмеження за часом. Здобувач зазначає, що усний науковий монолог пов'язаний з використанням мови в реальному часі і характеризується незворотністю та обмеженістю в часі, тому має досить значний ступінь спонтанності попри необхідну попередню підготовку мовця. Описано авторську методику комплексного когнітивно-дискурсивного вивчення складних речень в усному науково-професійному дискурсі, розроблену на основі інтеграції традиційних психолінгвістичних та когнітивних методів з урахуванням когнітивної позиції як адресата, так і адресанта.

Результати проведених експериментів дали змогу зробити два дуже суттєвих узагальнення. Перше – синтаксис адресата: підтверджена гіпотеза про те, що в спонтанному науково-професійному дискурсі речення є досить валідною одиницею, що усвідомлюється різними адресатами без істотних розбіжностей за багаторазового прослуховування (ст. 295). Друге – синтаксис адресанта: виявлено, що на синтаксичну організацію усного наукового повідомлення, яке оголошується без опертя на писемний текст, з одного боку, впливають такі чинники, як професійний з комунікативним досвідом оратора; сформовані уявлення про письмове наукове мовлення; існуючі у мові традиції і правила синтаксису та стилістики. З іншого боку, чинник обмеження за часом, що обумовлює спонтанність викладу і певний автоматизм при виборі мовних засобів (ст. 299).

Експериментальна частина дослідження і інтроспективний аналіз мовного матеріалу засвідчили, що домінантні засоби зв'язку посідають сильну позицію в ментальному лексиконі мовця і досить часто реалізується ним в ході спонтанного породження наукового повідомлення, полегшуючи тим самим сприйняття

інформації слухачем, оскільки оперування реченням залежить не тільки від його синтаксичної структури, а й від якісної характеристики синтаксичних зв'язків.

О. В. Палатовська приходиться до висновку: усне (спонтанне) повідомлення в науково-професійному дискурсі є первинним, а усне речення є прототипом писемного: саме у спонтанній комунікації виявляються первинні синтаксичні структури, співвідносні з когнітивними семантико-синтаксичними інваріантами, що закріплені у свідомості носіїв мови (ст. 300-301).

Підрядний зв'язок виступає більш сильним і може бути визнаний вихідним для об'єктивації у зовнішньому висловлюванні складних нерозчленованих компонентів сурядності і безсполучниковості як слабких синтаксичних зв'язків. Підрядні зв'язки зберігаються, а сурядність та безсполучниковість можуть руйнуватися.

При слуховому сприйнятті науково-професійного дискурсу в режимі онлайн межі речення є рухомими і нестабільними, що виражається у створенні багатоступеневих поліпредикатів цих синтаксичних конструкцій, об'єднаних на семантичній основі, при цьому підрядні зв'язки стабільні, а сурядність та безсполучниковість зазнають різних модифікацій (ст. 258).

При цьому сурядні сполучення мають потужний текстотвірний потенціал. Усний модус науково-професійного дискурсу вимагає від мовця точності і конкретності викладу матеріалу, вказівок на причинно-наслідкові зв'язки між подіями та явищами дійсності, показником яких є засоби зв'язку між клаузами, що дозволяє зрозуміти певне висловлювання. В науковому мовленні воліють використовувати прозорі в семантичному плані синтаксичні конструкції, марковані прототипними сполучними засобами зв'язку, які легше сприймаються і усвідомлюються слухачами (ст. 293).

Розділ 4. Російське складне речення в аспекті теорії прототипів: когнітивні інваріанти та механізм їхньої актуалізації у спонтанній комунікації.

Розглянуто різні точки зору на проникнення у когнітивну граматику носіїв мови.

1. Вивчення онтогенезу мовлення та дитячої мови, а також мовної діяльності людей з мовленнєвими патологіями (О.Р. Лурія, Т.В. Ахутіна, А.О. Кібрик та інші) (ст. 302).

2. Спонтанне мовлення, передусім розмовне, та властиві йому девіації, хезитації, самоперебивки та авторська корекція (Н.В. Богданов, О.В. Венцов, В.І. Подлесська та інші (ст. 303)).

3. Опис семантичних категорій через поняття прототипності та співвідношення інваріантності / варіативності, розуміючи прототипи як еталонний варіант певного інваріанту (М.М. Болдирев, О.В. Бондарко, Г.О. Золотова та інші (ст. 303)). За О.В. Бондарко, прототипом вважається найбільш репрезентативний варіант певного інваріантного об'єкта, що характеризується найбільшою специфікою, а інваріантом є система глибинна, джерело впливу на підпорядковані йому варіанти. О.В. Палатовська вказує на два способи визначення прототипності варіанта в низці синтаксичних варіантів із

схожою семантикою: 1) експериментально, з урахуванням мовної інтуїції носіїв мови; 2) статистично, на великому обсязі мовного матеріалу (ст. 306-307).

Різноманітні категоріальні семантико-синтаксичні відношення для маркування зв'язку розглядаються О.В. Палатовською як когнітивні семантико-синтаксичні інваріанти, а їх вибір перш за все обумовлений комунікативним завданням, метою комунікативного акту і ситуативним комплексом.

Розроблена авторська методика експерименту, що складається з трьох блоків: 1) засоби зв'язку; 2) структурні синтаксичні прототипи та синонімічні до них варіанти; 3) варіативність прототипних синтаксичних конструкцій, притаманна повсякденному і науково-професійному дискурсам (ст. 311).

В дисертації наведена статистика результатів експериментів з українськими студентами та студентами іноземними. Багато з показників досить різні, більше різноманіття в українських студентів (ст. 325-326).

В дисертації є деякі методичні рекомендації, спрямовані на викладання синтаксису, пропонується зокрема більше уваги приділяти складному реченню, особливо зі значенням наслідку-причини.

Наведені рангові показники найбільш частих засобів зв'язку (*и, когда, если, чтобы, что, то есть, а*), а також таблиця семантичної подібності визначальних відношень у різних начальних групах. Розглянуті та інтерпретовані конкретні скріпи (ст. 342), такі семантико-синтаксичні відношення: 1) об'єктно-з'ясувальні (*что*); 2) означальні (*который*); 3) причинні (*потому что, так как, поскольку*); 4) умови (*если*); 5) мети (*чтобы*); 6) допустові (*хотя*); 7) наслідку (*потому что, так что*); 8) часу (*когда, после того, как*); 9) єднальні (*и*); 10) протиставні (*но, однако, хотя*); 11) зіставні (*а, если то, же*); 12) пояснювальні (*то есть*) (ст. 355-357).

Основними і найбільш значущими результатами проведеного здобувачем дослідження ми вважаємо такі.

1. Розроблена і обґрунтована комплексна дискурсивна методика.

2. Лінгвістика і когнітивні науки відображають реальну наукову комунікацію мовця і слухача.

3. Спонтанний науково-професійний дискурс посідає проміжне місце між розмовною і кодифікованою літературною мовою. При цьому, усний (спонтанний) є провідним, а усне речення є прототипом писемного.

4. Кількість складних конструкцій в усному модусі наукової комунікації практично вдвічі перевищує чисельність простих речень.

5. Є певне співвідношення між типовою ситуацією та синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису. Розчленоване складне речення є більш природною та простою синтаксичною формою об'єктивації мовленнєво-мисленнєвої діяльності в звукову форму (ст. 372).

6. До складних речень з сильним синтаксичним зв'язком належать: 1) складнопідрядні речення із сентенціальним додатком (з'ясувальні); 2) складні речення із сентенціальним означенням (означальні); 3) складнопідрядні з обставинним сирконстантом (причини, наслідку, умови, допуску, часу, мети).

Сурядність і безсполучниковість є слабкими зв'язками і представлені у науково-професійному дискурсі незначною мірою.

7. Підтверджена гіпотеза: на рівні спонтанного наукового монологу асиметрія у виборі сполучних засобів, що притаманна науковому і нейтральному мовленню, нейтралізується.

8. Обґрунтовано потенціал когнітивно-дискурсивного підходу до вивчення синтаксису, що дозволяє наблизитися до опису системи російського складного речення, яка узгоджується з реальною мовною діяльністю.

Перспективи дослідження:

- подальший опис синтаксису системи російського складного речення і уточнення його типології, що узгоджується з ментальною граматикою і реальною діяльністю носіїв мови;

- систематизація і вивчення особливостей породження та сприйняття складних речень на іншому дискурсивному матеріалі;

- створення теорії складного речення, пристосованої для опису системи російського складного речення в когнітивно-дискурсивному аспекті;

- розгляд гендерних особливостей породження спонтанного наукового монологу.

Зауваження

1. Чітко не протиставлені одне одному означальні та розповідно-поширені підрядні речення, які в рецензованій дисертації кваліфіковані одним терміном – означальні.

2. Не звичний для лінгвіста статистичний апарат дослідження. В більшості досліджень користуються термінологією, прийнятою у роботах В. С. Перебийніс, Б. Н. Головіна, В. В. Левицького, Р. М. Фрумкіної, П. М. Алексєєва та інших.

3. Є мовні погрішності: наприклад, при вживанні слів типу *частота* і *частотність*.

Отже, наукові положення, основні результати та зроблені з проведеного дослідження висновки достовірні та цілком обґрунтовані. В основі концепції здобувача – сучасні уявлення про когнітивно-дискурсивні відношення у мові, досягнення класиків мовознавства, а також найновіші розвідки у лінгвістиці та низці суміжних з нею наук.

Фактичний матеріал дисертації адекватний, достатній за його об'ємом і відібраний із залученням комп'ютерної техніки та технологій інтернет. Він зібраний та опрацьований особисто здобувачем і представлений у дослідженні наочними та такими, що легко інтерпретуються, таблицями, а також достатньо переконливими статистичними викладками.

Публікації та автореферат О.В. Палатовської повністю відображають основний зміст дисертації.

Дисертація О.В. Палатовської є оригінальним, дуже цікавим, самостійним, завершеним науковим і актуальним дослідженням, результати якого можуть бути використані як в теоретичних розвідках, так і в практиці вивчення та опису як російської, так і інших мов. У цій дисертації є необхідна ступінь новизни,

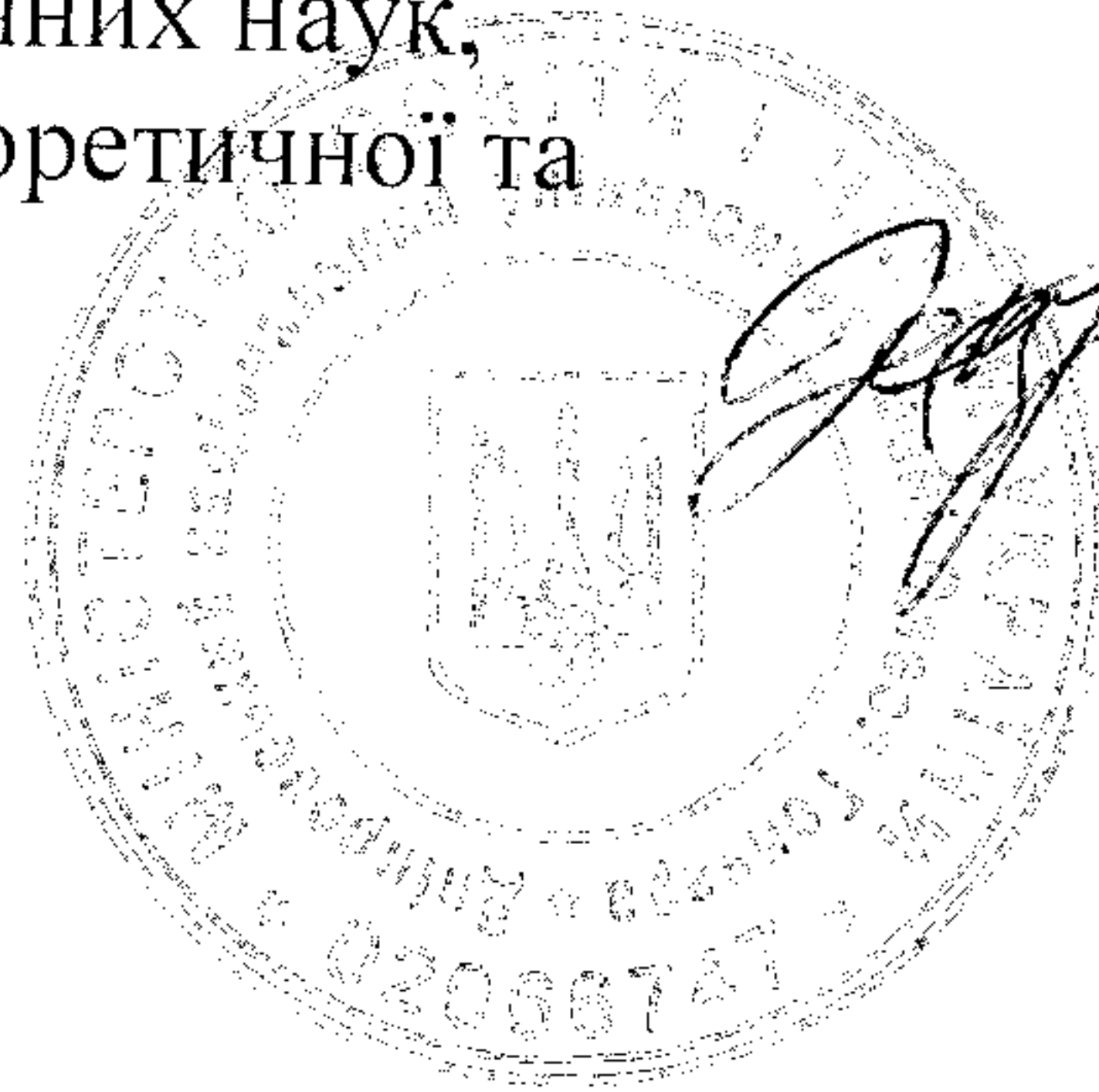
написана гарною літературною мовою та відповідає усім вимогам до оформлення такого роду наукових робіт. Дисертаційне дослідження цілком відповідає «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами).

Вважаю, що О. В. Палатовська заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова.

Офіційний опонент
доктор філологічних наук,
професор, професор кафедри
загального та слов'янського мовознавства
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара

І. І. Меньшиков

Учений секретар
кандидат фізико-математичних наук,
доцент, доцент кафедри теоретичної та
комп'ютерної механіки

Т. В. Ходанен